

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИДАН ГЕРМАНИЯГА ЎҚУВЧИ ВА ТАЛАБАЛАР ЮБОРИЛИШИНING ТЎСИҚ ВА МУАММОЛАРИ ХУСУСИДА

*Rahmatov Mirojjon Mizropovich,
BuxDU, mustaqil tadqiqotchi-izlanuvchi.*

Аннотация. Ушбу мақолада БХСР йилларида (1920-1924 йй) Германияга Москва (Россия) орқали ўқувчи ва талабалар жўнатиши билан боғлиқ айрим муаммолар ҳақида манбалар таҳлили орқали имкон қадар фикр-мулоҳаза билдирилади.

Таянч атамалар: БХСР, ўқувчи, талаба, Москва, ваколатхона, сағирхона, ўғил болалар, Бухоро варажаси, савод ўргатиши, қизлар мактаби, чет эл, чет эл паспорти, миллий таркиб, таълим.

О ПРЕПЯТСТВИЯХ И ПРОБЛЕМАХ ОТПРАВКИ ШКОЛЬНИКОВ И СТУДЕНТОВ ИЗ БУХАРСКОЙ НАРОДНОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В ГЕРМАНИЮ

*Рахматов Мирожжон Мизропович,
БухГУ, независимый научный сотрудник*

Аннотация. В этой статье на основе анализа источников дается как можно больше отзывов о некоторых проблемах, связанных с отправкой студентов в Германию через Москву (Россия) в годы существования БНСР (1920-1924).

Ключевые слова: БНСР, ученик, студент, Москва, представительство, детский сад, мальчики, бухарское село, обучение грамоте, женская школа, заграничный, заграничный паспорт, национальный состав, образование.

ON THE OBSTACLES AND PROBLEMS OF SENDING SCHOOLCHILDREN AND STUDENTS FROM THE BUKHARAN PEOPLE'S SOVIET REPUBLIC TO GERMANY

*Rakhmatov Mirozhon Mizropovich,
BukhGU, independent research fellow*

Abstract. This article provides as much feedback as possible through the analysis of sources about some problems related to the sending of students and students to Germany through Moscow (Russia) during the years of the BXSР (1920-1924).

Key terms: BXSР, pupil, student, Moscow, representative office, kindergarten, boys, Bukhara village, literacy training, girls' school, foreign, foreign passport, national composition, education.

Кириш. Бухорода амирлик тартиби ағдарилгандан сўнг, унинг ўрнида тузилган БХСР ҳукумати (1920-1924 йиллар) истиқболни ўйлаб замонавий билимларга эга бўлган ўрта махсус ва олий маълумотли кадрлар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратди. Амирликдан мерос бўлиб қолган иқтисодий, маданий-маърифий қолоқликни тугатишда илм ва маърифатли, иқтисодчи, муҳандис, зироатчи ва таълим соҳаси мутахассислари зарур эди. Тарихий зарурат ва эҳттиёждан келиб чиқиб, Европанинг Германия сингари мамлақатларига ўқувчи ва талабалар жўнатиш масаласи долзарб қилиб қўйилди. Ўқувчи ва талабалар Россия Федерацияси (Москва) шаҳри орқали юборилиши мўлжалланди. Чунки БХСР ҳукумати раҳбари Файзулла Хўжаев 1921 йилнинг августида Россия ҳукумати аъзолари билан хорижга талаба юбориш учун келишув шартномасини имзолаган

эди.

Мақоланинг асосий қисми.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, Москва орқали Германияга ўқиш учун юборилган ўқувчи ва талабаларни тўплаш, уларни хорижга сафарбар қилиш ишлари осон кечмаган. Бой бадавлат кишилар болаларини ўзларидан узоқлаштирмаслик мақсадида ёхуд иккичидан эса диний мутаассиблик қарашлари мавжудлиги сабабли кўп ҳолларда ўз фарзандларини хориж таълимига юбормасдилар. Шу сабабли ўқувчи ва талабаларни излаб топиш ва танлаш мураккаблик туғдириб ҳукумат уларни тўплаш ишини сағирхона (етимхона) ларда олиб борди.

“Бухоро ахбори” газетасида: “Мамлакат БХСР да 5-10 та ўғил болалар учун очирилган сағирхоналар бор. Бу сағирхоналар талаба фабрикаси кабидур. Москвага, Олмонияга, Туркияга юборилган талабаларнинг кўписи сағирхоналардан чиққон. Тужжор, савдогар, ҳатто мирзолар бўлса боласи ташқариға чиқса, йўқолиб қоладирғондек, бағрига босиб ўтирибдур. Четга юборар бўлсалар “Дод!” деб онаси, бибиси йиғлайдур. Шунга мажбур бўлган ҳукумат четга сағирхоналардан талаба танлаб юборадур.” деган фикрлар Келтирилганди.

БХСР ҳукумати талаба ва ўқувчиларнинг режада белгиланган тартибни тўплай олмаганлиги туфайли кўшнилари ҳисобланган Туркистон АССР ва Хоразм Халқ Совет Республикаси ҳудудларидан ҳам иқтидорли болаларни излашга мажбур бўлганди. Германиядаги Берлин университети зироат (деҳқончилик) факультетида таҳсил олган, кейинчалик шу олийгоҳнинг сиёсий факультетини ҳам тугаллаган Вали Қаюмхон (асли Тошентлик савдогарнинг ўғли, 1904 йил Тошкент, 1993 йил Германия, Дюсельдорф) хотирлашича Абдурауф Фитрат уни қидириб топиб Бухорога олиб келиш учун бўлажак талабалардан бири Саттор Жабборни юборган. Саттор Жаббор Вали Қаюмхонни қозоқларнинг Қозигурт қишлоғида (ҳозирги Туркистон вилояти) оддий аҳолига савод ўргатиб юрган ҳолатида топиб олган ва талабалар сафига кўшиилишига сабаб бўлган.

Юқорида келтирилган далилларга яна қуйидагиларни қўшиб қўйиш мумкин. Германияда ўқиш учун Москвага чет элга жўнаб кетиш учун юборилган болалар ва ёшларнинг барчаси ҳам соғлом эмасди.

“Бухоро ахбори” дан “Бухоро варажаси” (қасалликнинг энг кўп тарқалган тури) дегани талабанинг қони билан бирга Германияга борган. Шу боланинг касофатига талабалар тезгина немис болалари орасига қўшила олмаганлар. Касалхоналарга қўйилиб тажрибали докторлар қарамоғида даво этишга эҳтиёжи тифилган. “Бухороликларга чет элликларга қараган каби эмас, Германия фуқароси каби қараб муомала қилишга қарор берганлар. Германия маориф назорати махсус бир дўхтир тайин этиб, то болалар мактабларга мослашгунча хизмат этарга буюрган” деб келтирилган каби фикрдан воқиф бўлиш мумкин. Талабаларни хорижга юборишга масъул бўлган Мирзо Абдулвоҳид Бурҳонов, Абдурауф Фитрат, Қори Йўлдош Пўлотов, Отаулла Хўжаев, доктор Руссо Каменский кабилар ёшларнинг соғлиги масаласида ҳам қайғурганлари муҳимдир.

Айрим маълумотларда Германия ва Туркияга ўқиш учун юборилган талабалар 1920 йил сентябрда монархияга қарши тўнтаришдан сўнг, кўп ўтмай 1921 йилнинг бошларида Бухорода ташкил топган “Авлоди шухадо” (“Азобланган қаҳрамонларнинг болалари”) номли етим болаларнинг мактаби ўқувчилари бўлишган. Ушбу мактаб ўқувчилари амир тартибни ағдаришда иштирок этган ва жангларда ҳалок бўлган оила вакилларининг фарзандлари эди. Бу болалар қаровсиз қолгани туфайли мактаб-интернатга жалб этилиб БХСР ҳукумати томонидан моддий ва маънавий ҳимояга олинган эди. “Авлоди шухадо” мактаби

болаларининг анча қисми 1922 йилнинг ёзида Германия, Туркия, Россия, Озарбайжонга юборилганди.

Таъкидлаш жоизки БХСР дан хорижга юборилган ўқувчи ва талабалар орасида қиз болалар деярли йўқ эди. Биринчидан, Бухорода БХСР ҳукуматида дастлаб қизлар сағирхонаси (етимхонаси) йўқлиги, иккинчидан шарқ урф-одатлари ва асрий анъаналар асосида хотин-қизларга бўлган муносабат, учунчидан хотин-қизлар мактаби Бухоро шаҳрида нисбатан кеч, 1922 йил 25 июнда илк марта очилган эди. Тарихий маълумотларга кўра, БХСР да 3 та хотин-қизлар мактаби мавжуд бўлган. Бу мактабларнинг биринчиси йирик савдогар Убайдуллоҳўжа (1858-1912), иккинчиси Хўжа Порсо ҳовлисида, учинчиси Пўстиндўзон гузарида очилганди. Қизлар мактабига илк бор Ҳанифа Танишева, Бегим Юсупова, Ҳадя Юсупова, Фотима Ёқубова каби бир қатор жамоатчи муаллим аёллар сабоқ беришган.

Бу ўринда БХСР нинг, кейинчалик Ўзбекистон ССР нинг Германиядаги маориф вакили бўлиб фаолият юритган Олимжон Идрисий (татар) ҳақида, унинг БХСР ни Москвадаги ваколатхонаси орқали Москвада кўрган тадбирлари тўғрисида ҳам эслаб ўтиш ўринли бўларди. Олимжон Идрисий Россия Федерацияси маркази Москва шаҳрига талаба ва ўқувчиларни бошлаб борганда БХСР ваколатхонаси Германияга жўнаб кетиши керак бўлган талаба ва ўқувчиларнинг хорижий паспортини тайёрлаш билан банд бўлган. Шу ўринда Олимжон Идрисий ҳақида бир қадар кенгрок маълумот бериш зарурати бор деб ҳисоблаймиз. Олимжон Идрисий (1880-1957) Петропавловск (Оқмулла вилояти Қизил Жар) да таваллуд топган. 1904-1907 йилларда Бухоро мадрасаларидан бирида таълим олган ва 1908-1912 йилларда Истанбул (Туркия) да ўқиган.

1912 йилда Оренбург шаҳридаги Хусайния мадрасасида муддарислик қилган. Биринчи жаҳон уруши йилларида (1914-1918 йй) Германияга истиқомат қилиб Берлин яқинида жойлашган Винсдорф шаҳарчасидаги Россия мусулмон асирлари (1916 йил мусулмон асирлари бунёд этган) масжидида имом-хатиб бўлган. Россия ва Германия ўртасидаги Брес сулҳидан кейин (1918 йил март) Москвага қайтган. Бир йил, асирликда сақланган ва рус агентига (айғоқчисига айланган). 1922-1926 йилларда БХСР, кейинчалик Ўзбекистон ССР нинг Германидаги маориф вакили бўлиб фаолият юритган. 1939-1946 йилларга қадар совет ҳукумати махсус хизматида жосуслик қилган. 1939-1946 йилларда Берлинда таржимон ва ўқитувчи бўлиб ишлаган. 1946-1952 йилларда Мисрда, 1952-1957 йилларда яъни вафотига қадар Саудия Арабистони ҳукумат идораларида таржимонлик қилган. Олимжон Идрисий БХСР нинг 44 нафар ўқувчи ва талабаларни (айрим манбаларда 50 та) 1922 йилда БХСР маорифи вакили сифатида ҳукумат аъзоси А.Бурхонов, Россия вакили Каминскийлар билан Германияга бошлаб борган. Ушбу талабалар орасидаги яккаю-ягона қиз, татар миллати вакиласи асли мирзонинг қизи Шамсулбанат Ширатхонова билан оила қурган ва ўғил фарзанд кўрган. Шамсулбанат Берлин университети тиббиёт факультетида ўқиган ва олий маълумотли врач дипломини олган. Олимжон Идрисий турли даврларда совет, немис, америка айғоқчиси вазибаларини бажарганлиги, Бухоро (Туркистон) лик ёшларни қатоғон бўлишида сабабчилардан бири эканлиги тадқиқотларда қайд этилган. Унинг БХСР матбуот органи ҳисобланган “Бухоро ахбори” да Туркияда босилган “Сиротул Мустақим” (“Тўғри йўл”) журналида бир қатор мақолалари эълон қилинган.

Архив ҳужжатларида маълум бўладики, 1922 йилда Берлин (Германия) га ўқиш учун жўнаб кетадиган БХСР ёшларига чет эл паспорти харажатлари учун маориф нозирлигидан Москвадаги Бухоро ваколатхонасига 225 олтин рубль юбориш сўралган. Ёхуд ушбу миқдордаги маблағ РСФСР ташқи ишлар вазирилик ҳисобига кредит билети сифатида олтин ҳисобида ўтказиш сўралган.

Шу ўринда қайд этиш мумкинки Россия Федерацияси Маркази Москва шаҳрида БХСР ўқувчи ва талабари Германия жўнаб кетиши билан боғлиқ айрим тўсиқлар вужудга келган. Отоулла Хўжаев (1980-1937) БХСР нинг Москвадаги ваколатхонасини бошқарган пайтда бу масалаларга вакил қилиб қўйилган Россия ваколатхонасини бошлиғи Фонштейндан чет эл (Германия) га талабалар жўнаб кетишидан олдин уларни тантанали намойиш (парад) ни уюштиришга розилик олгани ва бу тадбирни ўтказгани унинг муроса қилиш маданияти юқориллигидан далолат беради. Талабалар хорижга бир неча партияларда жўнаб кетишган. Айрим табиий ва ижтимоий оммиллар туфайли уларга бир муддат Москвада туриб, кутиб қолишларига тўғри келади. 1923 йил 9 майда Бухоро – Москва ваколатхонасига йўлланган “Ваколатли вакил ўртоқ Фонштейнга” сарлавҳали мактубда: “Йўлнинг эрозияси туфайли Москвага юборилган ўқувчилар (талабалар) алоқа тикланмагунча кета олмайдилар. Ўртоқ Ато Хўжаев (Отоулла Хўжаев) сиздан ўқувчиларнинг йўл ҳақи учун тўланган пул маблағларини қайтариб бериш ёки келажакда ҳам худди шу пул эвазига ўқувчиларга саёҳат қилиш (сафар) қилиш ҳуқуқини бериш тўғрисида буйруқ беришингизни сўрайдилар” мазмунидаги фикрлар баён этилган. Ушбу далилнинг ўзиёқ Фонштейн измида бўлган ўқувчи ва талабаларни чет элга юбориш масаласида тегишли маблағларни сарфлашда Отоулла Хўжаевга ишонч билдирилган, қабиладаги хулосага асос бўлади. Хуллас, БХСР нинг Ғарбий Европа давлатларидан бири Германия ўқувчи ва талабалар юборилиши осон кечмаган эди.

Хулоса. Амирлик ўрнида вужудга келган БХСР ҳукумати (1920-1924) учун хорижга ўқувчи ва талабалар юбориш ишлари сиртдан қараганда силлиқ бўлиб кўринади. Бироқ ўқувчи ва талабаларни танлашдан бошлаб, тоқим уларни ўқиш жойларига етиб борганларича ҳукумат олдида адоқсиз муаммолар вужудга келганига юқорида гувоҳ бўлинди. БХСР ҳукумати бу борада тузган махсус комиссия республика бўйлаб етимхона (сағирхона) лардан ўқувчи ва талабалар излади, юборилиши керак бўлган талабаларнинг анкетасини тайёрлаш, соғлигини тиббий кўриқдан ўтказиш, уларни қийим кечак билан таъминлаш, моддий таъминотини яратиш, йўл харажатлари учун маблағ ажратиш, чет эл паспортларини тайёрлаш, йўлда хавфсизликни таъминлаш дастлабки босқичда амалга ошириладиган ишлар кўлами бисёр эканлигидан далолат беради.

Германиянинг пойтахти Берлинга етиб борилганидан сўнг, амалга оширилиши керак бўлган вазифалар янада кенгайган. Ўқувчи ва талабаларни олти ой давомида тилни ўрганишлари учун немис оилаларига жойлаштириш уларга тайёрлов босқичи учун муаллимлар ёллаш, уларни тўлим мутахассисликлари бўйича Германиянинг турли шаҳарларига пансион, лицей, университетлар бўйлаб тарқатиш, ўқишларидан хабар олиб туриш ва ойлик стипендия билан таъминлаш қабиладар ҳукумат зиммасида эди. Юқоридаги вазифаларни адо этиш жараёнида кундалик кичик-кичик муаммо ва тўсиқлар ҳам келиб чиқар эди. Ўқувчи ва талабалар орасида касалланиб қолиш, имтиҳон (прим) топширишдаги тил тўсиғи ва ҳоказо. Юқоридаги тўсиқ муаммоларга қарамай 1922-1923 йилларда Германияга етиб борган, БХСР ўқувчи ва талабалар кириш имтиҳонларини мувоффақиятли топшириб, махсус мактаблар, лицей ҳамда дорилфунунларда юксак орзулар билан таълим ола бошлаганлар. Бухоро совет ҳоқимиятининг ноинсоний ва буюк давлатчилик сиёсати “умидли ғунчалар” ҳаётини кейинчалик дўзахга айлантирди.

Мақола сўнгида бир қадар тадқиқ қилинган мавзу юзасидан келгусида шуғулланишни давом эттиришга қаратилган айрим мулохасалар билдириб ўтишни лозим топдим.

БХСР ҳукумати томонидан хорижга ўқиш учун юборилган “Авлоди шухода” (“Азобланган қаҳрамонларнинг болалари”) мактаби ҳамда сағирхона (етимхона) ларда таълим берган муаллим ва тарбиячилар тўғрисида маълумотлар тўплаш аҳамиятли бўларди. Қолаверса “Авлоди шухода” мактабида неча нафар ўқувчи таҳсил олган, уларнинг ижтимоий таркиби, ёшлари тўғрисида тўлиқ хабардор бўлиш ҳам фойдадан холи бўлмайди.

Германияга ўқиш учун юборилган ўқувчи ва талабаларнинг тўлиқ рўйхати, таржимаи ҳоллари, турфа кечган тарихий тақдирлари ҳақида асар ва мақолалар яратиш керак.

Хорижад таҳсил олган БХСР ўқувчи ва талабаларнинг электрон интернет веб-сайтига асос солиш ҳам келажак зиммассидадир.

Санаб ўтилган илмий вазифаларни ҳал этиш учун эса, 1920 йиллар Туркистон ва Бухоро маҳаллий матбуоти, Немис матбуоти материаллари, илмий муомалага киритилган архив ҳужжатлари, эсдалик ва хотиралар муҳим манбавий асос бўла олиши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

Аббосова С. Илм масканининг қисқа тарихи// Бухоро муаллими, 1999 йил 20 ноябрь.

Жамолова Д. Туркистон ва Шарқ мамлакатлари тараққий парварларининг ўзаро алоқалари (XIX аср охири XX аасрнинг биринчи чораги).-Т.:Фан; 2023.-240 бет.

Ҳайитов Ш. Раҳимов К. Бухоронинг хориждаги талабалари (XX асрнинг 20-йиллари).Бухоро.2003.-26 бет.

Турдиев Ш. Улар Германияда ўқиган эдилар. –Т.: Фан; 1991.-78 бет.

Ўзбекистон Миллий архиви; 53-фонд, 56-фанд

Бухоро вилоят давлат архиви; 546 –фонд.

Вали Қаюмхон . Қийратилган қисматлар// Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1992 йил 24- апрель.

Бухоро вилоят давлат архиви, 546-фонд,1-рўйхат,4 йиғма жилд,4,8-варақлар, Аббосова С. Илм маасканининг қисқа тарихи//Бухоро муаллими;1999 йил 20 ноябрь.

Германияда Бухоро талабаси//Бухоро ахбори;144-сон, 1923 йил , 17 март.

Ҳусенов Ю. Маърифат нурини сочини ссочганлар//Совет мактаби, 1967.-N9-Б.16-17; ЎЗМА,Р-53 фонд,1-рўйхат, 28 йиғма жилд, 24-варақ. 6.Р-56-фонд , 1-рўйхат ,38 йиғма жилд, 88-варақ.